«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژورنىلى
1998-يىل 4-سان

ئاتالمىش «تۈركىستان» ھەققىدە

ۋاڭ جىلەي

1

تۈرك دېگەن بۇ نام جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق، بۇ نامنىڭ بىر ئىرق ياكى بىر مىللەت نامى بولۇپ شەكىللىنىشى كېيىنكى ئىش. تۈركلەرنىڭ بىر ئىرق ياكى بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە زادى قانداق ئامىلنىڭ سەۋەب بولغانلىقى مۇنازىرە ۋە تەتقىق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىك مەسىلە. قانداشلىق نەزەرىيىسى بويىچە ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر ئىرق ياكى بىر مىللەتنىڭ ساپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قەبىلە، ئۇلۇس، ئىرق ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىڭىشىش — قارشى تۇرۇپ بولغىلى بولمايدىغان ھادىسە. ئىقتىسادىي ئامىلنى ئېلىپ ئېيتساق، بىر مىللەت چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن، كاپىتالىستىك ئىگىلىك باسقۇچىغا كىرىپ بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا مىللەتلەر شەكىللەنمىگەن دېيىش ئەقىلغا سىغمايدۇ. تىلنى مىللەت ياكى ئىرق ئايرىشنىڭ ئامىلى دەپ ھېسابلاشتىمۇ بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت. بۇ ھەقتە ستالىنمۇ توختىلىپ ئۆتكەن. مەدەنىيەت ئېڭى ۋە پسىخىكىسى بولسا دەۋرنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان، مەسىلەن: ئوخشاش بىر ئۇيغۇر مىللىتى بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئوخشىمىغان مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئېڭى ۋە ئاڭ فورماتسىيىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئامىللار ئىچىدە پەقەت تىل ۋە قان سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىل بىر قەدەر مۇقىمدەك تۇرىدۇ. ئەگەر بۇنى ئاساسىي ئامىل دەپ ھېسابلىساق تۈرك سىستېمىسىدىكى ئۇلۇس ياكى مىللەتلەرنى تۈركىي ئۇلۇس ياكى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەردىن سەل بۇرۇن جۇڭگونىڭ غەربىي - شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن قاڭقىللار، تېلېلارنى كۆپچىلىك تۈرك ئۇلۇسلىرى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ جەھەتتە مەسىلە يوق، ئەلۋەتتە. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھۇنلارمۇ ئىلىم ساھەسىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن تۈركلەرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ، تۈركلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن ياشىغان كۆپلىگەن ئۇلۇسلار مەسىلەن: سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، قىرغىز، قارلۇق، تۈركەش قاتارلىقلارغا تېخىمۇ قىل سىغمايدۇ.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، شۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كۆچىيىشكە باشلاپ ھازىرقى شەنشىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن. غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى يۈۋېنچىن بىلەن تۈركلەر ئۆزى مىللىي قەھرىمانىمىز دەپ ئاتايدىغان بۇمىن قاغان ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشكەن. VI ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە تۈركلەر تەرەققىي قىلىپ «شەرقتە لياۋ خەيىنىڭ غەربىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن، شىمالىي دېڭىزغىچە 5000 — 6000 چاقىرىم كېلىدىغان تېررىتورىيىگە ئىگە چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. مەيلى

سۈي سۇلالىسىنىڭ ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بولسۇن، تۈركلەر جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بىر كۈچ ئىدى. ئەمما، تاڭ تەيزۇڭ ۋە تاڭ گاۋزۇڭ (VII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى) دەۋرىدە شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرىدىن بولۇپ قالدى. كېيىنچە تۈركلەر تارىخىي ماتېرىياللاردا ئانچە تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى.

سوڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە پەقەت ۋاڭ يەندېنىڭ «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدىلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا جەنۇبىي تۈركلەر، شىمالىي تۈركلەر، چوڭ چۇمۇل، كىچىك چۇمۇل، ياغما، قارلۇق، قىرغىز قاتارلىقلارنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. شۇندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ ئىسمى ئانچە بەك تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنداق بولسا تۈركلەر نەگە كەتتى؟ تۈركلەر نەدە؟

ئافغانىستاننىڭ شىمالى قىسمىدىن تېپىلغان جۇغراپىيىگە ئائىت پارسچە ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارغا نۇرغۇن ئۇلۇسلار تارقالغان بولۇپ، ئۇلار گەرچە تۈرك دەپ ئاتالمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئۇلۇسلار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئۇلۇسلارنىڭ بىرى ئوغۇزلار بولۇپ، ئۇلار شەرقتە ئېرتىش دەرياسىدىن غەربتە ۋولگا دەرياسى بويلىرىغىچە، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىز بىلەن ماۋرا ئۇننەھىر ئەتراپىدىكى زېمىنغا تارقالغان ئىكەن. قالغانلىرى قىماقلار، پەچەنەكلەر، قىپچاقلار، ماجخارىيلار بولۇپ، ئۇلار روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلارغا تارقالغان. كېيىن ئوغۇزلار تەدرىجىي ھالدا غەربكە كۆچكەنلىكتىن قاسار، تۈركمەن، سالجۇق، ئوسمانىيلار قاتارلىق ناملار ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيالاردا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردە ئۆز ئەجدادىنىڭ نامىنى قەبىلە نامى قىلىپ قوللىنىدىغان بىر ئادەت بار ئىدى. شۇڭا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار قەبىلە نامىنىلا قوللىنىپ كەلدى. شۇڭا تۈرك دېگەن بۇ نام ئۇنتۇلۇپ كەتتى.

2

ئەگەر بىز مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە مۇشۇنداق قارايدىغان بولساق، تۈركىي مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانلىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، قاراقالپاق قاتارلىقلاردىن باشقا جۇڭگودا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، سالا، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لار، سىبىرىيىدە ياقۇت، ئالتاي، خاكاسلار؛ ۋولگا دەرياسى بويىدا تاتار، باشقىرت، چۇۋاشلار؛ كاپكاز رايونىدا ئەزەر، قۇمىق، قاراچاي، بالقار، قاراپاپاق، ئەزەربەيجانلار؛ تۈركىيىدە تۈركلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا باشقا ئۇششاق تۈركىي مىللەتلەر بار. دۇنيادىكى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئاساسلىقى ئاسىيا قىتئەسىدە ئولتۇراقلاشقان دەپ قارىلىدۇ.

تۈركلەر تارقالغان جايلارنىڭ يەر ناملىرى يەنىلا بۇرۇنقى كونا ناملاردىن ئىبارەت. چۈنكى تۈركلەرنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى VI ئەسىردىن كېيىنكى ئىش بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكىلەر ئەڭ بۇرۇنقى ئاھالە ھېسابلانمايتتى. شۇڭا ھازىر «تۈركىستان» دېگەن ئىسىمنىلا ئىزاھلاپ ئۆتسەك كۇپايە. بۇ يەر نامىنى «突厥斯坦» دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك ئىدى، ئەمما ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان نېمە ئۈچۈندۇر كىشىلەر ئۇنى «土耳其斯坦» دەپ يېزىپ كەلدى. مېنىڭچە، بۇنىڭدىكى سەۋەب پانتۈركىزم ئىدىيىسىدىن بولسا كېرەك، چۈنكى پانتۈركىزمنىڭ مەركىزى تۈركىيە. تۈركىيىلىكلەر تۈركىيە چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى تاشقى تۈركلەر دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، بۇرۇن نۇرغۇن كىتابلاردا تۈركىي تىل تۈرك تىلى دەپ، تۈركىي مىللەتلەر تۈرك مىللىتى دەپ يېزىلىپ كەلگەنىدى!

بەزى تەرجىمە ئەسەرلىرىدىمۇ. چەتئەل تىلىدىكى تۈركىي مىللەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان TurKS دېگەن خەت تۈرك دەپ تەرجىمە قىلىنىپ كەتكەنىدى، بۇ تۈركىي مىللەتلەر ۋە تۈركلەرنىڭ تارىخىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن كېلىپ چىققان. بۇ پارسچە ئاتىلىپ قالغان يەر نامى بولۇپ، دەۋرنىڭ تەرەققىياتى ۋە تۈركلەرنىڭ كۆچۈپ يۆرۈشى تۈپەيلىدىن بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار ئۆزگىرىپ تۇرغان، دەسلەپتە تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئوتلاقلاردا ياشىغان بولۇپ، ئۇ چاغلاردا هازىرقى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى جايلار ئارىئانلارنىڭ يېرى بولغانىدى. شۇڭا بۇ جايلارنى «تۈركىستان» دەپ ئاتاش ئەقىلغا سىغمايدۇ. تۈركلەرنىڭ ماۋرا ئۈننەھرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن يەنى پارسلارنىڭ ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئەرەب تارىخچىسى تەبەرىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، قەدىمكى زاماندا ئارىئانلاردىن بولغان ئارىش ئىسىملىك بىر مەرگەن پادشاھ مەنۇچېھرنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئوقيا ئاتقان بولۇپ، ئوق نەگە چۈشسە شۇ يەر چېگرا قىلىپ بېكىتىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا شۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئايرىلغان تۈركىستان بىلەن پارس چېگرىسى هازىرقى ئامۇ دەرياسى ئىدى. كېيىن ئەرەبلەر ساسانىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ كۆچىنى تەدرىجىي هالدا ماۋرا ئۈننەھردىن سىقىپ چىقاردى. نەتىجىدە بۇ يەر ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. شۇڭا مىلادى IX ~ XI ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان تۈركىستاننىڭ ئورنى شىمال ۋە شەرق تەرەپلەرگە سۈرۈلۈپ كەتكەن. قىسقىسى ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى «تۈركىستان» نىڭ مەنىسى ئۆزگىرىشچان بولۇپ هازىرقى بىلەن ئوخشىمايتتى.

3

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئەمەلىيەتتە X ئەسىردە سامانىيلار خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن باشلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قاراخانىيلار خانلىقى، غەزنەۋىيلەر خانلىقى، سالجۇقىيلار خانلىقى، خارەزىم خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنىڭ هەممىسىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان. بۇ دەۋردە تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ كۆچمەنلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن توي قىلغان. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر تىل - مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەت، تەن قۇرۇلۇشى، ئىقتىسادىي تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەردە تەدرىجىي هالدا تۈركلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەتكەن.

XV ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVI ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن بىرى بولغان ئۆزبېكلەر جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ماۋرا ئۈننەھر ۋە خوراساندىكى تېمۇرىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر قانچە ئۆزبېك خانلىقىنى قۇرغان، نەتىجىدە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىمۇ نۇرغۇن ئۆزبېك ئاھالىسى پەيدا بولۇپ يېڭى بىر يەر نامى ئافغانىستان تۈركىستانى دېگەن نام مەيدانغا چىققتى.

بۇ ۋاقىتتا تۈركلىشىش قەدىمى گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولسىمۇ، ئىرانلىقلار ۋە پارس تىلىنىڭ كەڭ تارقىلىشىنى يوقىتا چىقىرالمىغانىدى. سكرەين بىلەن روس بىرلىشىپ يازغان «ئاسىيانىڭ كىندىكى» ناملىق كىتابتا بەزى كىشىلەرنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان سۆزلەر نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، تۈزلەڭلىك رايونلاردىكى ئىران ئىرقىدىكىلەر، تاجىكلار، پامىر ئېگىزلىكىدىكى ئىران ئىرقىدىكىلەر، قولچاقلار دەپ ئاتالغانىدى. بۇ ئىككى خىل كىشىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى: 1) باكتىرىيە ۋە سوغدىيانىدىكى يەرلىك ئىران ئىرقىدىكىلەرنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. 2) خارەزىمدىن كۆچۈپ كەلگەن، بۇخارالىق كۆچمەنلەر بولۇشى مۇمكىن. 3) تارىختا تۈركلەر ئېلىپ كەلگەن پارس قۇللار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ نىكاھلىنىشىدىن تۇغۇلغانلارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىران ئىرقىدىكىلەر

قەدىمدىن تارتىپلا سودىغا ماھىر بولۇپ، رۇسلار ئۇلارنى بۇخارالىقلار دەپ ئاتىغان. ھەر يىلى ماۋرا ئۇننەھىر ياكى شىنجاڭنىڭ قەشقەر، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلىرىدىن (رۇسلار ئۇلارنى كىچىك بۇخارالىقلار دەپ ئاتىغان) كەلگەن نۇرغۇن سودىگەرلەر (ئاتالمىش بۇخارالىقلار) تارا، ئومسكى ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ باشقا جايلىرىغا بېرىپ رۇسلار بىلەن سودا سېتىق قىلغان. 1805 - يىلى روسىيە تىمكوۋسكىنى جۇڭگوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «جۇڭگوغا ئەلچىلىككە بېرىشقا دائىر ئەھۋاللار» دېگەن كىتابنى يازغان، ئۇ بۇ كىتاۋىدا: «شەرقىي تۇركىستان دېگەن بۇ نام ياۋروپادا كىچىك بۇخارا دېگەن نام بىلەن داڭلىنىدۇ، ... بۇ جاي 1758 - يىلى چىيەنلۇڭ خانغا بويسۇنۇپ شىنجاڭ دەپ ئاتالغان» دېگەن. ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە، ئۇلارنىڭ كىچىك بۇخارا توغرىسىدىكى پىكىرلىرى سېلىشتۇرۇلغان، مېنىڭچە بۇ رايوننى «جۇڭگو تۇركىستانى» دەپ ئاتاش پۈتۈنلەي توغرا. تىمكوۋسكى ئۆز كىتابىدا يەنە 1757 - يىلى شەرقىي تۇركىستان چىيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ دەپ ئاتالغان دەپ يازغان.

جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى (ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ) «جۇڭگو تۇركىستانى» دەپ ئاتالغاندىن باشقا يەنە غەرب يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن «شەرقىي تۇركىستان» دەپمۇ ئاتالغان. مەسىلەن: گېرمانىيىلىك جۇغراپىيىشۇناس رىت «شەرقىي تۇركىستان» ناملىق بىر كىتاب يازغان. شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى رايونلار «روسىيە تۇركىستانى» دەپ ئاتالغان. چار روسىيە زامانىدا يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۈچ تۇركىستان ئىچىدە پەقەت روسىيە تۇركىستانىلا مەمۇرىي تېررىتورىيىلىك مەنىگە ئىگە ئىدى. مەسىلەن: 1867 - يىلى روسىيە تاشكەنتنى مەركەز قىلغان تۇركىستان ۋىلايىتىنى قۇرغان. 1898 - يىلى يەنە تاشقى كاسپىي دېڭىزى رايونى بولغان تۈركمەنىيەنى تۇركىستان ۋىلايىتىگە قوشۇۋەتكەن. بىراق روسىيە ئالىمى مۇشكېتوف تۇركىستان رايونىغا ئافغانىستان تۇركىستانىنىمۇ قوشۇۋېلىش غەرىزىدە بولغان. ئۇنىڭچە بولغاندا، كەلگۈسىدە روسىيە چېگرىسى ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە كېڭىيەرمىش، ئۇنداقتا ھازىر قانداق بولدى؟. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ روسىيە چېگرىسى ئافغانىستانغىچە كېڭىيىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرقانچە مۇستەقىل دۆلەتلەر مەيدانغا كەلدى. قانداقمۇ ھەممىنى قوشۇپ «تۇركىستان» دەپ ئاتىغىلى بولسۇن؟ ئاتالمىش «شەرقىي تۇركىستان»غا كەلسەك، جۇڭگو ئۇنى ئەزەلدىن قوبۇل قىلغان ئەمەس. ئۇنىڭ بىر مەمۇرىي بىرلىكنىڭ نامى بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە چار روسىيە دەۋرىدىكى مەمۇرىي تېررىتورىيە نامى بولغان «تۇركىستان» دېگەن بۇ نام سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىگە كەلگەندە بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تۇركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. بىراق «تۇركىستان» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئۆمرى 1924 - يىلى مىللىي چېگرىلارنى ئايرىش يولغا قويۇلغاندا مەيدانغا كەلگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا» ۋە «قازاقىستان» دېگەن چوڭ دائىرىنى بىلدۈرىدىغان ناملار ئىگىلىدى. خوش، ئۇنداق بولسا 30 - يىللاردا بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا نېمە ئۈچۈن بەزى كىشىلەر «شەرقىي تۇركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى؟ بۇنىڭدا ئويۇن بار، بىرىنچىدىن، ئۇلار مىللەت ۋە تېررىتورىيىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋالغان. ئىككىنچىدىن: بۇ نامنىڭ مەزمۇنىغا سىياسىي تۈس بەرگەن. مىللەت ۋە تېررىتورىيە ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتساق، نۇرغۇن مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ياشاپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ كۆپ ساندىكى دۆلەتلەر كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، نەچچە مىللەت بولسا، شۇنچە دۆلەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. دۆلەت زېمىنىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى قايسى بىر مىللەتكە ئەمەس بەلكى دۆلەتكە تەۋە، دۆلەت ئۆزى باشقۇرىدىغان يەرلەرنى رايونلارغا ئايرىش، ئەمەلدار تەيىنلەپ ئايرىپ ئىدارە قىلىش، ئاھالە كۆچۈرۈش، قۇرۇلۇش قىلىشقا

ھوقۇقلۇق، ھەرقانداق مىللەتنىڭ مەلۇم يەرنى ئۆز يېرىمىز دەپ دۆلەتنىڭ يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەرنى قوللىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش ھوقۇقى يوق. بەزى كىشىلەر مىللەت بىلەن تېررىتورىيىنى بىر - بىرىگە چېتىۋېلىپ، مەلۇم بىر يەرنى مەلۇم بىر مىللەتكە تەئەللۇق دەپ ھېساپلاپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ يەرگە كىرىشىنى تاجاۋۇزچىلىق قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. ھازىر دۇنيادىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاراشلار بار. بىراق مۇشۇ خىلدىكى كۆز قاراشتا بولۇۋاتقان مىللەت ياكى شەخس ئەگەر شۇ جاينىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولسا بۇ بىر گەپ، ئەگەر شۇ جاينىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولمىسا، شۇ مىللەت ياكى شەخسمۇ تاجاۋۇزچى بولۇپ قالامدۇ؟ مەسىلەن: ئېلىمىزنىڭ تەيۋەن ئۆلكىسىدە بىر قىسىم كىشىلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتىن تەيۋەنگە ئۆزىدىن كېيىن بارغانلارنى يات ئۆلكىلىكلەر دەپ ئاتايدۇ. ئۆزىنى بولسا تەيۋەنلىك ھېسابلايدۇ. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تەيۋەنگە چوڭ قۇرۇقلۇقتىن بارغانلىقىنى يادىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ. ئۇنداقتا تەيۋەندە ئەسلىدىن بار بولغان گاۋشەن مىللىتى ئۇلارنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟! شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىمۇ بىر قىسىم كىشىلەر شىنجاڭنى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاپ، شىنجاڭ جۇڭگوغا تەۋە ئەمەس، بەلكى تۈركىي مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارغا تەۋە دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە «شىنجاڭ دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ‹يېڭى ئېچىلغان زېمىن›، ياكى ‹يېڭىدىن بەلگىلەنگەن چېگرا›، دېگەندىن ئىبارەت» دېگەن سۆزنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشتىكى سەۋەبى.

تۈركىي مىللەتلەر جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئاھالىمۇ، ئەمەسمۇ؟ بۇ ئېنىقلاپ چىقىشقا تېگىشلىك مەسىلە. يېقىنقى زاماندىكى تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئارقىلىق ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى ئارىيانلارنىڭ بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالە ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. ئۇنداق بولسا ئارىيانلاردىن كېيىن شىنجاڭغا ھەممىدىن بۇرۇن كىم كىرگەن؟ مېنىڭچە خەنزۇلار. چۈنكى خەن دەۋرىدىلا نۇرغۇن خەنزۇلار بۇ يەرگە چىققان. تۈركلەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى مىلادى VI ئەسىردىن كېيىنكى ئىش، ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا زور تۈركۈمدە كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتىمۇ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. خەن دەۋرىدە ئىچكىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭغا چىقىشىدا مېنىڭچە مۇنداق ئالتە تۈرلۈك سەۋەب بولۇشى مۇمكىن: 1) بوز يەر ئېچىش. 2) ئەلچىلىككە چىقىش. 3) ئەسكەر بولۇش. 4) تىجارەت قىلىش. 5) قېچىپ چىقىش. 6) باشقا سەۋەبلەر. ۋېي، جىن سۇلالىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، تېخىمۇ كۆپ خەنزۇلار ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن قېچىپ شىنجاڭغا چىققان. كېيىن تۈركلەرنىڭ كۆچىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر زېمىنى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈركلەرنىڭلا زېمىنى دەپ قاراش توغرا ئەمەس. گەرچە تۈركىي مىللەتلەر سان جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، يەر نامىنى مەلۇم بىر سىياسىي مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاستىسى قىلىش «شەرقىي تۈركىستان» مەسىلىسىدە ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندى. بۇرۇن پانتۈركىستلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر تۈركلەر دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ ئىشقا ئاشمايدۇ. چۈنكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوخشىمىغان دۆلەتلەرگە تارقالغانلىقتىن ئۇ دۆلەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى پانتۈركىستلارنىڭ سۇيىقەستىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. بەزىلەر پانتۈركىزىمنى دەستەك قىلىپ؛ جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان» جۇمھۇرىيىتى قۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا لايىق زېمىن بولۇشى كېرەككۇ؟ بۇ زېمىن قەيەردە؟ شىنجاڭدىمۇ؟ بىراق، شىنجاڭ جۇڭگونىڭ زېمىنى تۇرسا؟ مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا قورۇقچى بەگ تۇرغۇزغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ شىنجاڭ جۇڭگوغا تەۋە بولغىنىغا

2000 يىلدىن ئاشقان بولىدۇ. 1882 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز زېمىنى بولغان شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلدى. بۇ جەھەتتىمۇ شىنجاڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشاش، يەنە كېلىپ شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ يېرىمى خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان كۆپ مىللەتلىك رايون. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پانتۈركىستلارنىڭ بۇ سۈيىقەستى دەۋر ئېقىمىغا خىلاپ، ئەمەلىيەتتىن ھالقىغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ھەرىكەت، بۇ ھەرگىزمۇ ئىشقا ئاشمايدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز تۆۋەندىكىدەك كۆز قاراشقا ئىگە بولىمىز: ھازىر «تۈركىي» دېگەن سۆز بىر تىل گۇرۇپپىسىنىڭ نامى بولۇپ قالدى، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا نامى بار. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىمايدۇ. ئۇلار ھازىر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتلەردىكى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئورتاق تەرەققىي قىلىش، ئورتاق گۈللىنىش بولۇپ، ھەرگىزمۇ مىللەتچىلىك ۋە مىللىي ئايرىمچىلىق قىلىش ئەمەس. پانتۈركىزم ئوچىغا چىققان مىللەتچىلىكتۇر. «شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇش تەشەببۇسى ۋەتەننى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى پارچىلاش تەشەببۇسى بولۇپ، ئۇنى جەزمەن پاش قىلىشىمىز ۋە تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك.

(خەنزۇچە «جوڭگو چېگرا رايون تارىخ - جۇغراپىيە تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىللىق 1 - سانىدىن)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

تەرجىمە تەھرىرى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 13 - بەتتە)

ئەنئەنىلەر، ئېسىل ئىستىل - پەزىلەتلەر يوقالمايدۇ، زاۋۇتنىڭ ھاياتىي كۈچى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئاجىزلاشمايدۇ. دۇنيادا، دۆلىتىمىزدە ئەسىرلەردىن بۇيان مۇشۇنداق باشقۇرۇلۇپ، «داڭدار» كارخانا، ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار «داڭدار» مەھسۇلات دەپ شان - شەرەپ قازانغان مىساللار ناھايىتى كۆپ. بۇ خىلدىكى كارخانىلارنى بەرپا قىلىشنىڭ ھالقىسى نەدە؟ مەيلى پىلان ئىگىلىكى دەۋرىدە بولسۇن، ياكى بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە بولسۇن، كارخانا قۇرۇلغاندىن باشلاپلا ئۇل خىزمەتلەرنى باشتىن ئاخىر بوشاشماي چىڭ تۇتۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك.

بىر كارخانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بارلىق ھەرىكىتى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرۇشتىن ئايرىلمايدۇ. باشقۇرۇش ئادەم ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ، دېمەك، ئومۇميۈزلۈك باشقۇرۇش دېگىنىمىز، ئالدى بىلەن ئادەمنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت. ئادەمنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن، كارخانىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئۇل خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا كارخانىلاردىكى ئۇل خىزمەت ئاساسنىڭ ئاساسىدۇر.

كارخانا ئۇل خىزمىتىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كۆپ، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئاساسلىقلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئۆلچەم بىرلىكى، سان، مىقدار بىرلىكى، نورما بەلگىلەش، ئۇچۇر، قائىدە - تۈزۈم، ئاساسىي تەربىيە، گۇرۇپپىلار قۇرۇلۇشى قاتارلىق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمەلىي مەشغۇلات جەريانىدا بۇلار ئۆز ئارا زىچ ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىرى كەم بولسا بولمايدۇ.

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇرھوشۇر نىيازى